

ORTEGA Y GASSET.

1. Essaik rendszer helyett.

EGYRE gyakrabban olvasunk olyan műveket, amelyekben a műfaj ön-maga ellen fordul: szétszedi önmagát. Pirandello hat elgondolt, de meg nem írt drámai szereppel keresteti a cselekményt. Ahelyett, hogy befejezett darabot adna, előttünk illesztgeti az alakok születőben lévő életét. Unamuno regényhőse végehossza-nincs monológjaiban szinte a szerzővel beszél meg, hogy is folytatódjék az ő mindennapi története, annyira, hogy a regény végén beállít a költő salamancai dolgozószobájába s követeli, hogy ölje meg már. A regénynek nincs homlokzata, az író az alkotó és az alkotás közt tolongó gondolatokra metsz rá s ez a metszet a regény. André Gide egész írói munkatárát ez az eresztékeiben széttoló módszer jellemzi. Egyetlen nagy regénye: a *Faux-monnayers*, egy regényíró nyers anyagán minden elképzelhető irányban vezetett síkokból áll. Regénytöredékeket, napló-részleteket, jegyzeteket kapunk; ezekből fogja a regény egyik író szereplője az igazi *Faux-monnayeurst* összeállítani.

Hogy az eljárást jellemezhezzük, pumpoljuk meg egy hasonlatért a geometriát. Ha a műfaj téridom, a műfajtisztelő művész magát a téridomot ábrázolja, a műfaj-szétszedő a téridomon ejthető síkmetszeteket. A műfajtisztelőnek a kúp a kúp felülete. A műfaj-szétszedő forgatja a kúpot, milyen unalmas idom, gondolja, mennyivel érdekesebb volna keresztül-kasul szabdalni. Elmettszi harántul: kör. Elmettszi ferdén: ellipszis. Hosszába vágja: háromszög. De ha leleményeskedik, a metszetek a végtelennel játszanak: parabolát, hiperbolát kapott. A kúpmetszetek beszédesebbek, mint a kúp. Többet árulnak el a kúp természetéből, mint a felülete. A metszetekre bontott kúp a modern művészet egyik módszer-találmánya.

Ortega y Gasset tizennégy kötet tanulmánya egy meg nem írt filozófiai rendszeren a legváltozatosabb ötletek irányában ejtett metszetek sora. A madridi egyetemnek erre a tanárára minden kor és minden ország büszke lehetne. Műveltsége a szó legszédítőbb értelmében egyetemes; kapcsoló, analógia teremtő ereje káprázatos. Kíváncsi és fegyelmezett. Alig képzelhető el az ellenmondásokat tervszerűbben kiküszöbölő elme, mint ő. A rendszeralkotó filozófus minden jótulajdonsága megvan benne, egy hiányzik csak: a rendszerek tisztelete. A következetességnek azoknál a piramisainál, amelyeket filozófia-rendszereknek nevezünk, ő többre becsüli a maga metszet-essaiit. A rendszer megvan,— benne; a tanulmányok azonban a lehető legszeszélyesebben, hol egy könyvismertetés, hol egy útirajz vagy megfigyelés irányában szaladnak át ezen a megiratlan rendszeren.

Amilyen szeszélyes irányúak ezek a tanulmányok, tartalmukat époly szigorúan köti meg a rendszer. Mintha a metszések játékosságával csak az átmetszett tömb komoly állandóságát akarná elmímelni. Ez nem filozófia,

csak játék, mondják az essaik. A filozófia is csak játék, érezteti Ortega. A játékoság itt nemcsak vérmérsék, sokkal inkább programm. Vérmérsék, amely programm is.

«Puerilidad»; ez az a szó, amely mint szívós kádencia minden gondolat-sora végén felbukkan. Ortega y Gasset a gyermekesség nevében nem épít rendszert. Aki rendszert épít, dolgozik. A szellem embere azonban ne dolgozzék, hanem játsszék. A szellemnek nem a munka, hanem a játék a természetete. Az ő essai a gyermekesség vidám tünetései a mult felnőtt komolyságú rendszerei előtt. Vigyázz, hogy a teremtő gyönyörűségéből nyomasztó kötelesség ne váljék: ezt kiáltják ezek az essaik.

2. Két század.

A filozófusok nem tagadhatják meg azt a tudományt, amely filozófust faragott belőlük. Ortega történész. A «történész» szó azonban az ő neve mögött nem azt jelenti, hogy valaki az intézmények fejlődését összetévesztette a történelemmel.

Ortegának a történelem a «figyelem vándorlása». Az emberi elme szűk s a teremtésnek mindig csak arra a részére tud figyelni, amely belső okokból fontos neki. Ha az emberélet megváltozik, a figyelem vándorolni kezd s a teremtés új jelenségei elé kerül. Új belső igényeknek új külső tájak felelnek meg. A világ arca nem azért változik meg, mert az intézmények vonásai elhúzódtak, hanem mert más lett az ember: régi étvágyak elcsöndesedtek s új étvágyak keresik a teremtésben martalékukat. Ha étvágyaknak és szemléleteknek egy-egy összetartozó rendszerét kornak nevezzük: minden új kor új emberiség.

A történelem olyan vers, amelynek minden szaka más ütemre lejt. De ha így van, nekünk, akik e század strófájában vagyunk beiktatott szavak, e strófa üteme époly fontos, mint maga a vers. Ez az ütem a parancs, amelyet a verstől kaptunk. Amit Ortega úgy mond: mindenkinek első kötelessége saját kora imperativuszát megérteni.

S csakugyan: Ortegának minden írása ezt az imperativuszt keresi. Munkásságának a java az «Espectador» című hétkötetes tanulmányosorozat Espectador figyelőt jelent. Ortega minden tanulmánya *figyel*. A század szívverése fölé hajló fül ő. Ismeretei, problémái egy közös fókusz felé néznek. A jelent megérteni, a jelen parancsszavát a filozófia örök szavaira átfordítani: ez a vágy minden leírt mondatának titkos mágnese.

Ki férhet hozzá kora imperativuszához? Csak aki tudja, mi él s mi halott. Világ övez, amelyben halott dolgok is élni látszanak. Az a halott, amelyet Ortega mindnyájunkban le akar leplezni: a tizenkilencedik század. Ez a salaktalan gondolkozó, aki különben összeférhetetlennek tartja a gyűlöletet és a gondolkozást, a tizenkilencedik századot gyűlöli. Ez a század nincs és van. Nincs, mert az emberiség, amelynek arca volt, megváltozott; van, mert a szellem tehetetlensége rajtunk feledte s lett belőle lárva az arc helyén. Ortega az új század arcáért küzd a halott lárva alatt. Műve kifogyhatatlan vadszéd a tizenkilencedik század ellen. Nem az ellen, amely a maga idejében az emberi étvágyak természetes hierarchiája volt, hanem a ránkmaradt század: az öröklött bénaság ellen, amely természetes arcjátékunkat fagyasztja meg.

Ez a század előző racionalista századok örököse. Bár látszólag megtagadta a racionalizmust, átvette ideálját: a négyszögesített kört. Hitte,

hogy az élet az érzelm nyerge alá készült, forradalmár volt, azaz utópista. (Mert az elnyomottak visszafordulása az elnyomókra csak lázadás, a forradalom az utópia harca az étellel.) Megőrzött racionalizmusa fölött ez a század romantikus is: felszabadította az érzelmek leláncolt faunáját. Ha az ember hármias rétegződésű: vitalitásával az ősi fizikai létbe kapaszkodik, lelkében az érzelmek áramai kavarnak s szellemében pattannak fel a gondolat és akarat szikratüzei, ennek a kornak óriás vitalitásból táplálkozó érzelmessége, mint vad ár lengette ide-oda a szellem tüzeit. Melodramatikus színezetű kor ez, ahogy művészete csakugyan hatalmas melódráma is: emberi szenvedélyekkel cinkoskodik a műhatás rovására. Darwin százada: a fejlődés, amely a mátt a holnapnak ajándékozza s azt hiszi, hogy az idő a tökéletesedés Jákoblétrája, amelyen az van főlebb, aki előrébb van. A darwinizmus azontúl, hogy a haladás tana, a kényszerű hasznosságé, az utilitarizmusé is. Darwin az életet leigáztatta a környezettel. Az életnek az a célja, hogy a környezethez alkalmazkodjék. A környezet tisztelete, mint új fátum-hit üli meg ezt a századot. A művészt a környezet termi; a művészetet az anyag; a történelem az ökonomia történelme; a természettudomány a létharc arzenálja. Az a jó, ami hasznos. A hasznosság még a költőket is kötelezi. A század a létharc vak cselédjében: a technikában csodálja önmagát.

Add hozzá e keverékhez a demokráciát, amely átcsap tudományra, vallásra, erkölcsre, művészetre is és menthetetlenül plebejusit s előttd van Ortega tizenkilencedik százada. A romanticizmusban megszokja a patetikus-ságot, a kényszerű hasznosság a környezet gyáva kultuszára kényszeríti s plebejus korlátoltságát türelmetlenné fokozza az önhit, hogy ő halad: a fejlődés arra megy, amerre ő. E patetikus és gyáva plebejus az első a századok közt, amely nem jónak, igaznak, szépnek, lovagiasnak, hanem modernnek nevezte magát.

Komoly század volt. A pesszimizmus szent méltóságával ült kényszerű tojásain. A felnőtt férfi komolysága ez, akit leigázott a kötelesség. A tizenkilencedik század emberének az élet: munka. Mögötte a hasznosság parancsa, előtte az utópia meredeke s ő patetikus komolysággal viszi élete súlyát: a munkát. A dolgok mérete és méltósága megnő. A muzikusok vallást alapítanak, a politikusok a világot akarják megváltani s a tudomány akkora fává terebélyesedik, hogy megöszülsz, amíg az árnyékából kigyalogolsz. A «kötelesség imperativusza» valami vak méret-tébolyban őrzöngi ki magát.

Ne értsük félre Ortégát. Tudja ő, hogy ez a század nemcsak méreteiben, de valójában is nagy volt. Nagy, bár frázisos. Vagy talán ép azért nagy, mert frázisos. A felnőttet is nem a frázisai duzzasztják-e meg? Ortega, a mult történésze, csodálja ezt a századot mert nagy volt; Ortega, a jelen történésze gyűlöli, épen mert ennyire nagy volt. Mammut, amely megdőglött és végigdőlt Európán.

Néhány évtizede egyre több jel mutatja, hogy az erdő alól elfolyott a föld. Mi marad a frázisból, ha a hit kifut alóla? Képmutatás. A férfias század, mint a hitét vesztett felnőtt, képmutatóvá vált. S ha csak kötelességeiben lenne képmutató, de az gyönyörűségeiben is. Egy korra jellemzőbbek a szórákosai, mint a kötelességei. A kötelességeket a körülmények kényszerítik ránk, a szórákosásainkat azonban mi magunk választjuk meg; az étvágyunk harapja ki a világból. A mai ember annyira képmutató, hogy nem mer a tulajdon étvágyai szerint szórákoszni. Elfogadja a ránkmaradt szórákosásokat: engedelmesen látogatja a halott színházakat s lelkesedni próbál a hang-

versenyeken. Úgy mulat, mint egy mult századbeli, s menthetetlenül nem az.

Ortega annak az ellenmondásnak a teoretikusa, amelyet valódi igényeink emelnek a kötelességek és kötelességgé vált gyönyörűségek öröklött rendszere ellen. Ő úgy látja, hogy a férfias és komoly század-lárva alól egyre vidorabban csillog elő az új század szeme. Az új századé, amelynek a filozófusai játékos essaiket írnak nagyképű rendszerek helyett s hősei közelebb fognak állni a középkor nagylelkű élet-tékozlóihoz, mint a mult század óvatos és patetikus tükéséhez.

3. Deshumanizacion del arte.

Legelőször a szívek változnak meg, legutoljára az intézmények. Minél kevesebb intézmény fékezi szellemünk egy-egy megnyilatkozását, annál előbb leplezheti le az emberiség megváltozott szívét. A művészet előbb mint a tudomány s a tudomány előbb mint a politika. A tizenkilencedik század elleni lázadásra is a művészet adta ki a jelszót.

A demokrácia szép lehet mint politikai elv, gondolták ezek a művészek, de a szellem olyan birodalom, amelynek nem az általános hanem a kivételes jogok államformájára kell berendezkednie. Ezek a kötelességtudó plebejusok beállítanának minket a maguk parcellájába: te íj regényciklust a szabadkereskedelem hasznáról, te meg kérőztesd vissza velünk polgárérzelmeink édes banalitásait. Mi azonban a magunk urai vagyunk: művészek és nem szántóvetők, szárnyas lelkek s nem a kötelesség lelapítottjai. S kirepül az arisztokrata jelszó: a művészet önmagáért van. A művészetnek nincs szükség a plebejus hasznosság mankójára.

A tiszta művészet: ez volt a mammut oldalába döfött első gerely. Irtsunk ki a művészetből mindent, ami nem művészet. Büszke jelszó s nem jogos-e a naturalista századvégen? Kérdés, hová vezet. Bizonyára igaz, hogy a művészet nem illemtani példatár és nem szociális patkányirtószer. De van-e megállás, ha a művészetből minden idegent ki akarsz párolni? Csakhogy a lábra kapott nemzedék nem ijed meg rohanó zászlójától. A művészet nem tudomány, nem fegyver és nem purgatórium, hanem művészet, kiáltják az új század alkotásai. Alig egy-két évtized s alaposan elvágattunk demokrata barátainktól.

A döntő lépés azonban nem az, amellyel a demokráciát hagyjuk magunk mögött. Az új század művészete nem akar «emberies» lenni. A fiatal művészek megharagusznak a melodramára. Ha a pornográfia a felső fok, a melodráma a középfok. S mi volt a tizenkilencedik század művészete, ha nem melodráma? Aki pornográf könyvet olvas, édes keveset törődik a könyvvel mint művel; nem is a könyvet olvassa, hanem önmagát: önmaga nem épen esztétikai érzéseit. Valami hasonlót csinál a melodráma is. A melodráma művészet ürügye alatt érzéseink alacsonyabb és hangosabb rétegéhez szól. Nagyobb hatást vált ki, mint amekkorát műalkotás kiválthat. A tizenkilencedik század művészete többet akart megrázni bennünk mint a műélvezőt. De ép ez a több az, amit mi gyűlölünk. Nem azért írok, hogy első szerelmed hidegletését visszakapd, hanem hogy a versemben gyönyörködj. Az a hatás, amit a romanticizmus fölvert benned: illegitim. Az igazi élcelő megveti a trágár életet, épen mert nagyon nevetnek rajta; a huszadik század művészete megveti a romantikust, épen mert túlságosan hatott. Az új művészet nem az egész emberre apellál, csak a műélvezőre. Nem akar «emberies» lenni. Még élesebben: «nememberies» akar lenni. Ez az, amit Ortega «Deshumanizacion del arte»-nak nevez.

Debussyról szóló cikkében fölveti: mért népszerűtlen Debussy s mért népszerű Wagner vagy Beethoven? Talán bonyolultabb? Dehogy A szellemi állásfoglalás az, ami homlokegyenest ellenkező. Beethoven és Wagner az örök közhelyek nagyszerű megzenésítői. Amíg hallgatod, tulajdon embermélyed áramaira figyelsz. Debussy őrizkedik tőle, hogy önmagadra tegyen figyelmessé. Ő hangokat ad. Magukban a hangokban kell gyönyörködnöd. Kimegy a tavasz mezőkre egy nagy muzsikos és a lehető legcsodálatosabban sikerül kifejeznie a derék hivatalnok és a békés utazó érzelmeit: ez Beethoven hatodik szimfóniája. Kimegy egy sokkal kisebb muzsikos, de *csak* művész; ez elnyomja magában a derék hivatalnok és békés utazó érzéseit, s a visszamaradó reszketéseket, a tiszta esztétikai érzést zenésíti meg; Debussy Pihenő faunját halod.

A «deshumanizacion» azonban még mindig nem az utolsó szó. A művészet nemcsak az emberinek tett engedményt, hanem a világszerűnek is. Hiszen mi nem a mi valódi benyomásainkat ábrázoltuk, úgy, ahogy azok bennünk felvillantak; mi elébb körültagogattuk, összeméricskeltük a világ tárgyait s ehhez az objektívált világhoz igazítottuk hozzá a szemléletünket. Nem a szellem érzékelt valóságát, hanem a világ megmért valóságát ábrázoltuk. Realisták voltunk, de ez a realizmus a nagyobb realitás: a szellembeli meghazudtolása. A realizmus ép olyan gyáva meghódolása a szellemnek a világ előtt, mint amilyen gyáva meghajlás volt az utilitarizmus a körülmények sötét istenségei előtt. A huszadik század életkedve visszatalál a világból a szellemhez. Ahelyett, hogy a dolgok térbeli valóságát ábrázolná, a szemléletet ábrázolja. A közönséget elcsüggesztő képzőművészeti kiállítások kora ez. Kor, amely száznolcvan fokkal fordította vissza szellemi életünk alapjelenségét: a hasonlatot. A szellem természetes tárgya a világ. A régi művészet a világot akarta az értelem síkjára vetíteni; az új művész, aki ideákat ábrázol, a szellem jellegét akarja világbeli dolgok segítségével elhebegni. Ha előbb idealizált, most «mundifikál».

Csakhogy ezt a száznolcvanfokos fordulatot a hagyományos művészet formanyelve nem bírja ki. A művészet már Arisztotelesznél is mimézis: a világ utánzása. Az új művészet azonban nem a világot, hanem a szellemet akarja utánozni. A szemlélet önmaga ellen fordul. A művészet új formanyelvet keres és szakít hagyományaival. A modern művészet roppant méretű ikonoklázia. Abban a törekvésében, hogy tiszta művészet legyen, lerombolta önmagát.

Az az állítás, amely önmagának tagadása is: irónia. A modern művészet menthetetlenül ironikus. Nem ironikus értelmű; az a régi művészet is lehetett. Formájában, lényegében ironikus. Ugyanakkor művészet, amikor művészetrombolás. Amit a képtárak látogatója így fejez ki: de hisz ez vicc. S csakugyan vicc, mert épúgy kétértelmű: állítás és tagadás mint az élc. Magában a mestersebben lappang az a kétértelműség, amely Joyce bohóckodásától, Proust perspektíva-torzításain át Ramon Gomez y Serna gúnyos mikroszkóp aprólékosságáig az irónia minden árnyalatát megjátszhatja.

Igaz, hogy ez a művészet nem alkotott igazi remekműveket. Talán igaza van a képtárlátogatónak, hogy értelme sincs. De mi értelme van a korcsolyázásnak vagy gerelyvetésnek? Torna, erőpróba, egy fiatal test kitörő vidámsága. Az új művészet úgy viszonylik a régihez, mint egy anilingyár egy atlétikai viadalhoz. A művészet kitepte magát a demokrácia szolgálatából: játszani akar. Elég volt a komolyságból; éljen a gyerekeség. S éljenek a filozófusok, akik úgy csinálnak rendszert, hogy nem csinálnak.

4. Einstein példája.

Talán nem szaladt le a rúgó annyira, amennyire Ortega leszalajtott a vajjon csak erre az egy rúgóra jár-e Európa művészete? A történefilozófusok a sémákról akkor sem mondanak le, ha a «more geometrico» gondolkozásnak különben ellenségei. Igaz viszont, hogy az ilyenféle jellemzésben úgysem annyira a tény számít mint az irány: a szellemi vérmérsék, amely a jelenségeket erre rántja.

A vérmérsék-csere, amelyet Ortega ebben a sémában éreztetni akar, csakugyan jellemző s aligha fog a művészetben elakadni. A művészet fordulása csak résztünete egy mélyebb fordulásnak. Az új ember nemcsak új művészetet fog csinálni, de új tudományt, új politikát is. A tizenkilencedik század méretébolya végzetes dilemma elé állította a tudományt. Ez a század a kiskereskedésből óriási áruházat csinált. Minél több osztály, terem, szak, elárusító, annál dicsőségesebb a tudomány. A tudomány azonban nem mondhat le arról, hogy a tudás áttekinthető rendszere legyen, ha a tudomány óriási terjedelme belekényszerít is a specializálódásba. Az áttekintés lehetetlen, a szaktudás zsákutca: imé a századvég tudományának a csődje. A szaktudományok eredményeit a többi szak mint holt terhet veszi át s mint holt anyaggal küszködik vele. Hány termékeny gondolatot ölt meg a majom-eredet dogmája, amely a zoológusnak sohasem volt több érdekes feltevésnél. A szak-hipotézisek gátolják, elakasztják egymást; a ráksejtek módjára burjánzó ismeret-testben hiányzik az egység érzete, a magasabbrendű organizáció: az igazi tudomány.

A huszadik század tudománya a rámaradt dilemma másik szarvát ragadta meg: az elszakodás helyett az összetartozást, a részletek helyett a vég-okokat, a tények helyett a teóriát. A tudomány fiatalító kurán esik át: soványabb lesz és mozgékonyabb. Problémásabb és filozófiaibb. Menekül a világtól és közelebb kerül Istenhez. Egy új teológia hajnalán állunk.

Ortega a művész: a kortárs művészek rokona; Ortega, a tudós: az újfajta tudós típusa. Persze az ilyen essai-író végok-tudós kissé gyanús. Hátha ismeret-szegénység ennek a végok-dühnek az igazi neve. Csakhogy Ortega a legszemfényvesztőbb mindent-tudó. Amelyik szaknak csak egy kis világnézeti nyilalása van, abban ő a legfrissebb eredményekig mindent számon tart. A német Cohen tanítványa volt és járatosságban és alaposságban sikerült elnémetesítenie magát. Csodálatos könyvszimata van. Nagyszerű képesség ez: kizárólag «fontos» könyveket olvas. Vágj neki akármelyik szaknak: biológia, lélektan, néprajz, jog, történelem, fizika, matematika s a legjobb vezetőt adja melléd. Ahol kissé ellenőrizhettem (esztétika, pszichológia, orvostudomány) néhány soros célzása mögött is alapos olvasottságot s a lényegesre rátapintó intuíciót éreztem. Ekkora ismeretmennyiséget csakis az halmozhatott fel, akinek a számára nincs adat csak teória. A teória a szellem enyve, ez teszi tapadóvá a tényeket. A lom-tényt személyes ügyünkbe avatja, az elszórt adatot az «én» érdekével bogozza össze. A tények nem ránszakadó kövek többé, hanem a gondolkozás lírájának rendezett verssorai.

Annyi azonban igaz, hogy Ortega a tudományt, épen mert az összefüggések tudósa, nem veszi olyan halálos komolyan, mint a mult század. Az új tudomány úgy viszonylik a régihez, mint Stravinszky Wagnerhez. Nem akar vallás lenni, sem a létharc nagy arzenálja. Épúgy mint a művészet, képességeink játékos gyakorlata csak. Pusztá véletlen, bár olykor a létharc gyalogosait is

megajándékozta. Az igazi tudós : gyerek s a labororium : örök gyerekszoba. Ortega szívesen rehabilitálja Newton almáját s igenis jellemzőnek találja a «természetes kiválasztás»-elv fogásáról szóló anekdotát. A tudós szétnéz a Galapagos-szigeteken s észreveszi, hogy a szomszédos, de különböző jellegű szigeteknek mennyire különböző a faunája. Itt van a természetes kiválasztás ötlete s el szabad-e felejtenünk, hogy a tudomány ilyenféle ötleteknek a rendszere.

Tudományos igazságaink jó része metafora. Baj ez? Épen nem. Csak tudjuk is aztán a metaforáról, hogy metafora. A két nagy metaforáról szóló tanulmányában érdekesen mutatja ki, hogy osztja a lélektant két korra két metafora. Az ókori, amely szerint a képzetek a dolgok lenyomatai a lélek viaszában. Az újkori, amely szerint a léleknek tartalma van. A lélek nem viasz és nem edény, de a természet törvényeit csak analógiákkal közelíthetjük meg, az analógia menthetetlenül hozzátapad a törvényhez. Az eleven tudomány nem az, amelyik rábízta magát a metaforáira, hanem amelyik ki meri cserélni őket. Nem kell megijedni a szellemi koordináta-rendszerek folytonos cseréjétől. A szellem nagyobb alkalmazkodóképességének a jele ez. A tudománynak nem az a feladata, hogy erőszakot kövessen el a jelenségeken, hanem hogy hozzájuk férjen.

Az értelem nem imperatív szerv, csak fölvevő készülék. Nem uralkodnia kell a világon, csak rendszereket készítenie a világ megértésére. Ez az elv az, amely Ortégát Einstein nagy tisztelői közé sorozza. Einstein a század tudóshőse, a tudomány fiatal atlétája, aki egy bátor rándítással kiemeli világnézetünket a newtoni provincializmusból. Newton fizikája úgy gondolkozik mint a vidéki, aki a maga szemszögét az egész világra kiterjesztené ; Einsteiné mint a világot járt ember, aki tudja, hogy a szemszögek változhatnak.

Nem igaz, hogy az Einstein-elmélet relativista. Sőt épen ez az elmélet végzi ki a relativista szkepticizmust. Newton abszolút tere (a Sensorium Dei, amelyet senkisésem érzékelt, de a szellemnek szüksége van rá) voltaképp az érzékelés és a megismerés kritikája már. Van egy igazibb megismerés mint az érzékelés. Einstein szerint azonban nincs abszolút tér, csak mért és érzékelt tér van. A szemszög tehát hozzátartozik az igazsághoz, az az igazság, amit érzékelünk. Nincs külön abszolút és külön érzékelt jelenség. Az érzékelt jelenség az abszolút. Einsteint csaknem minden magyarázója félreértette. A félreértés teljes : Newton, az abszolút tér atyja a relativista, s Einstein a relativitás tan megalapítója az abszolútista.

Az Einstein-elmélet történelmi jelenség! A megváltozott érzékenység jele. A tizenkilencedik század azért nem jöhetett rá, mert szembe úszott az ő élete sodrával. A «more geometrico» gondolkozás kínálkozó tények ellenére sem engedte meg, hogy ehhez a geometria-ellenes gondolathoz hozzáférjünk. Einstein nemcsak új tant jelent, hanem színvakság-cserét. Ha elébb a kéksárgát nem láttuk, most a pirosat és zöldet. A színvakságnak ez a váltakozása a változatos világ megismerésének egyetlen komoly ígérete.

Ortega a tudomány egész vonalán végig kíséri ezt a színvakság-cserét s érdekes példákon illusztrálja, hogy módosítja ez az új érzékenység a mult század tudományos eredményeit. A darwinizmus a tizenkilencedik század természettudományának ösztönös áramlás-iránya. Ortega látható örömmel mutat rá azokra az elméletekre, amelyek nem tagadják ugyan, hogy az állatfajok egymásból alakulhattak, de nem tekintik az embert egy fejlődésfolyamat dicső végtermékének. Ha Westenhofer azt állítja, hogy az ember sokkal ősbibb élőlény

mint az emberszabású majmok, akkor az El Sol olvasói számíthatnak rá, hogy Ortega néhány hónapon belül felhívja a figyelmüket kezeikre, amelyek a sauromammaliák kezére emlékeztetnek s fogaikra, amelyek ősbibb típusúak, a körülményektől érintetlenebbek mint a majmoké, vagy mondjuk a rágcsálóké. A természetes kiválasztás sokszor ép alacsonyabb állatfajokat teremt, s az embernek talán ép az volt az ereje, hogy *nem* alkalmazkodott. Egy ősbibb, életrevalóbb törzs szívósságát őrizte meg az alkalmazkodó emlősök differenciálódó elfajulásában. Talán a majom is csak elfajzott, alkalmazkodott ember, aminthogy valóban a pigmeusok erdőbe szorult népére emlékeztet.

Westenhofer elmélete több mint problematikus. De Ortégának az a fontos, hogy megvan és meglehetett. Mihelyt a haladás érzése megbukott a szívekben, módosulnia kellett a haladás tudományos elméletének is. A természetes kiválasztás gondolatában a mai embert a környezet ráknehezítő túlsúlya bántja. Hát igazán csak akkor lehetünk különbek, ha alkalmazkodunk? Az életnek csak az a célja, hogy a környezetet hordja, elviselje? Hiszen ez a század magát az emberi lelket is belénkrakódott környezetnek fogta fel. A világ belénk dobálja a képzeteket, a képzetek társulnak s mi a szellem? Az asszociációk tesztülete. A huszadik század lélektana szerint azonban a lélek belülről alakul, Nem az asszociációk rakják össze a szellemet, hanem a szellem választja meg az asszociációkat. Nem a képzetek szőnek össze minket, hanem mi nyúlunk képzetekben a világ felé. A szellem nem lomha elfogadó szerv, hanem válogató és kereső.

Az élet nem szükség, hanem bőség. S életünk értékes fele nem az, amit a létharc szív el, hanem amit mi magunk tékozlunk el. Az egyén élete nem magyarázható meg a környezetéből s a népek élete : a történelem, nem vetíthető le az ökonomia síkjába. Minél fényesebb egy kor, annál kevésbé függ gazdasági tényezőktől. A történelem ökonomiai tolmácsolása, akármilyen termékeny volt, csak a környezet-fatalizmus századában hatalmasodhatott ennyire el. Ortega szellemes tanulmányban mutatja ki, hogy olyan másodrangúnak látszó tényezők, mint a hadviselés módja, milyen döntő jelentőségűvé válhattak s milyen mélyen gyökereztek a nemzetek életképességében vagy születési hibájában . . .

Aki gyakran utazik Spanyolországból Párizsba, okvetlenül párhuzamot von egyrészt a meddön vergődő spanyol lélek és a kopár Kasztília, másrészt a Pirénnen-túl rendezett, gazdag tájai s a céltudatos, vidám francia közt. Csak-hogy ez a párhuzam a mult századé és Ortega nem fogadhatja el. Nem, a történelem nem ilyen együgyű cselédje a földrajznak. A párhuzam ennyi erővel meg is fordítható. Kasztília, amelyet a spanyol kopáran hagyott s Gallia, amelyet a franciák megszelídítettek : íme a formula, melybe az új század tudósa tudományá játékos és paradox természetét belesűrítette.

5. A rehabilitált Mirabeau.

Milyen lesz a politikája annak a kornak, amely a művészetet deshumanizálta s Newton végtelen világegyetemét befalazta? Ortega y Gasset nem sokra becsüli a politikát. Nem azért, mert tett, hanem épen mert nem tett. A politika nem kezd semmit. A politika csak azt fejezi ki, ami úgyis megvan. Azt is a lehető leglomhábban. Egy fél korról sántikál az élet mögött. Benne válik tehetlenségé, ami a tudományban és művészetben még lökőerő volt. A politika természeténél fogva tehetetlen. Ő darálja legszívósabban azokat a szavakat,

amelyekben már senki sem hisz ; ő hivatkozik a legállhatatosabban olyan érzésekre, amelyek rég elpárologtak. Amikor már a politika is észreveszi, mint manapság, hogy hopp, a levegőben lógok s kapálózni kezd valami szilárd emberi után, akkor alaposan benne vagyunk az új időkben.

Ki nem látja ma, hogy a mult század nagy szavai : demokrácia, nacionalizmus, internacionalizmus, pacifizmus inkább konganak, mint csengenek. A demokrácia biztosította az emberek minimális jogait. Szavazhatsz, a törvény előtt annyira-amennyire egyenlő vagy s ha ügyeskedsz, lehet belőled akár miniszterelnök is. A minimális jogok azonban elégtelenek. Azzal, hogy elsöpörte az előjogokat, a demokrácia áldásosan szintezte a társadalmat, teret csinált egészségesebb és reálisabb maximális jogok kialakulására. Mert ha helyes is, hogy mindenkinek legyen valamicske joga, méltányos, hogy a kiválónak több joga legyen. A kiválóság beletörése a minimális jog rendjébe : az árkon-bokron át egyenlőség odajut, ahova jutott : megsemmisíti a különbeket. A demokrácia kimondta a mindenki jogát, itt az ideje, hogy kimondjuk az ősbibb, fontosabb, társadalomalkotó jogot : a kevesekét.

A társadalom nem szabad emberek csoportosulása volt, mint Rousseau hitte s nem is a családból fejlődött ki, mint mi hisszük. A társadalom megelőzte az egyént és megelőzte a családot. Család és egyén a társadalmi differenciálódás termékei. A társadalom Ortega szerint az az egység, amelyet egy példakép és a követői alkotnak. A társadalom úgy jön létre, hogy a kevesek a tömeg fölé kerülnek : hatalmuk lesz a tömeg fölött. A hatalom erőszak, de nemcsak erőszak. A pusztá erőszak csak rövid ideig helyettesítheti a hatalmat. A hatalom elsősorban szellemi befolyás, amelyet a példakép gyakorol. Példaképek nélkül nincs nemzet. Az a nemzet, amely (mint a spanyol is) nem teremt elég példaképet, születési hibában szenved. Spanyolország azért akadt el mindjárt fejlődése elején, mert képtelen volt elegendő szociális bizalmat helyezni a kiváló kevesekbe. Angliához, Franciaországhoz képest igen kevés nagy embere volt s azok is (akárcsak nálunk magyaroknál) félig népiek. A spanyol történelem a spanyol nép történelme. A nép példaképek nélkül : ember cél nélkül. S csakugyan a spanyol történelem egy nagy vitalitású, de céltalan nép «esfuerzo puro»-ja : csupasz erőfeszítése. Vakon az égremeredő kötőmég, mint híres apátsága : az Escorial.

Születése pillanatában minden nemzet : egy cél. Véletlen együtt lakás még sosem alkotott államot. Egy erős közös cél a legkülönbélebb nyelvű és vallású népeket is összetarthatja. A célhiány viszont a legegyneműbb nemzetet is szétzülleszt. A római birodalom története az inkorporációk szakadatlan sora. Egy államalkotó csoport egymásután kényszeríti rá a maga célját a legkülönbözőbb néprajzi csoportokra. Ugyanígy kovácsolta össze Kasztília a spanyol államot. Nem az a fontos, hogy a nemzetet alkotó csoportok szeressék és megértsék egymást, hanem, hogy egy közös érdek összetapassza őket ; tudjanak egymásról, legyen közös életük. Spanyolországot az erős Kasztília csinálta meg s a gyenge Kasztília bontotta fel. Ha a katalánok el akarnak szakadni, vagy a katonai párt zsarnokoskodni mer, nem a katalánok és a katonák az erősek, hanem az államalkotó csoport az erőtlén. Az inkorporációt a desintegráció váltja fel. Előbb a tengerentúli gyarmatok szakadnak el, aztán a nemzetiségek huznak szét, végül a társadalmi osztályok akarnak egymaguk állam lenni.

Érdekesek Ortégának azok a fejtegetései, amelyeket Menandez y Pidalnak a spanyol nyelv eredetéről írt könyvéhez fűzött. A tizenegyedik század spanyol dialektusai közül a kasztíliai volt a legmerészebben újító s mégis ez

kényszerítette rá magát az egész spanyol népre. Az államalkotó nép nyelvalkotó is. Ugyanez történt Franciaországban is, ahol az ile-de-francei királyokkal együtt az ile-de-francei dialektus is győzedelmeskedett. Amelyik nép nemzeti célt tudott adni, nemzeti nyelvet is adott : nemzeti gondolkozást. Ortega szerint minden nemzet más szellem. A nemzet az a térben, ami a kor az időben : érzések és gondolkozásmód önálló rendszere.

Ezeket a nemzeteket szövetségi alapon egyesíteni : utópia. Az internacionalizmus mai fogalmazásában történelem-ellenes. De az a nacionalizmus : a fajok demokráciája is. Nacionalizmus és internacionalizmus egymást kiegészítő tévedések. Mind a ketten abból a feltevésből indulnak ki, hogy minden fajnak dukál egy ország : minden faj államalkotó. A nacionalizmus történelmi hivatása az volt, ami a demokráciáé : biztosította a fajok minimális jogát. De ne higyjük, hogy nincsenek ennél nagyobb jogok. A nacionalizmus azt mondja : én faj vagyok, tehát állam is leszek a világ végéig. Az internacionalizmus voltaképp ugyanezt mondja, csak utopisztikus formában. Ahogy a polgárok egyenlők az államban, a népek is egyenlők a népek államában. Csakhogy a népek még annyira sem egyenlők, mint az emberek. Őket még annyira sem lehet beprélni a minimális jogok kereteibe, mint az egyéneket. A népek gyökeresebben megváltoznak életükben, mint az egyének. A történelem új jogokat teremt : a megerősödött népek új jogát a hatalomhoz.

Még a nagy világgégés alatt jelent meg Max Scheler fiatal német filozófus könyve a háborúról. Ortega y Gasset gyönyörű dolgozatban ítélte el e mű szenvedélyes igazságtalanságát. (Mint polgár köteles vagy a hazát szolgálni, mint tudós nem szolgálhatod.) Felháborodása ellenére is el kellett ismernie azonban, hogy a fiatal tudós ott fogta meg a kérdést, ahol kellett s nem ott, ahol a történelmet semmibevevő pacifisták. Schelernek igaza van abban, hogy a háború nemcsak erőszak. Vannak igazságtalan háborúk, de vannak igazságosak is. Sőt többnyire csak az igazságos háborúk eredményei tartósak. Egy jókor vívott ütközet száz más ütközetet akadályoz meg. Amíg a történelmi fejlődés során szerzett jogok érvényesítésére nincs más mód, mint a háború, addig háborúk lesznek, sőt bizonyos fokig a világ egészsége is megkívánja, hogy legyenek. A modern háború méltán undorítja az embereket. Ez a kor a háborút is industrializálta. Az iparosból proletárt csinált s a harcosból kényszerkatonát. A levegőbe beszélő pacifizmust azonban ez az undorító háború sem igazolhatja. El lehet-e a történelmi jogot másképp is ismertetni, mint háború útján : ez a kérdés. Scheler kereken kijelenti, hogy nem. Ortega 1916-ban még bízott egy új nemzetközi jogban (amely azonban semmiesetre sem lehet nemzetekre alkalmazott személyi jog) ; hisz-e ma is a Népszövetség tizedik esztendejében : nem tudom.

Van maximális jog ; minden nemzet külön dinamikai egység ; az államalkotó erő fontosabb történelmi tényező, mint a néprajzi jelleg : olyan gondolatok, amelyek alaposan megtépázzák a tizenkilencedik század politikai közhelyeit. A politikai perspektíva megváltozott. Ami ott elsősorban állt, itt másodszorba került, amit ott nem akartak észrevenni, itt a szemünkbe ugrik. Ez az új, kiábrándult politikai perspektíva bizonyára egészen másfajta politikusokat fog nevelni. Mintha már éreznék is ezeknek az új politikusoknak a mozgólódását.

Akármilyen arányban elegyítette a melodramát, a haladást és az utópiát, a tizenkilencedik század politikusa mindenesetre komoly és ünnepélyes maradt s többé-kevésbé hitt is a jogban, amelyet megszemélyesített. Nem hivatkozhatott a csupaszerőre, nem mondhatta : nekem hatalmam van erre. Az erőt elébb ünnepélyes hajbókolás közt kellett bemutatnia a század bálványai előtt. Az

utópia rábólintott : te emberi jog vagy, a kötelesség : te kényszerűség vagy, a darwinizmus : te haladás vagy. Csak amikor annyi keresztneve volt az erőnek, mint egy főhercegnek, akkor üthetett a politikus a kardjára : az emberi jog, a történelmi kényszerűség és a haladás nevében. Farizeus politika, de milyen messze a Macchiavelli-féle kétszínűségtől. Öntudatlan kétszínűség (aminthogy a mai vígjátékíróknak nem is a tudatos, hanem az öntudatlan kétszínűséget kellene kifigurázni). Egyetlen kor politikusai sem távolodtak el ennyire a politikus ős-típusától. A század, amely a muzsikusból vallásalapítót, a tudósból létharc-organizátort csinált, a politikust moralistává álcázta. Ez volt az a század, amely a megvesztegethető Mirabeau emléket kigolyózta.

Nos, Ortega y Gasset nem tagadja, hogy ő épen ezt a megvesztegethető Mirabeaut tartja a politikus ős-típusának. Mirabeau az az ember, akinek csak külső élete van. Örök gyerek, akinek tenni és tenni kell, mert csak akkor érzi, hogy él. Zárd börtönbe és szerelmesleveleket másol ki egy ponyvaregényből s azzal szédítgeti a börtönigazgató feleségét, pusztá cselekvés-dühtől. Nincsenek hamis illúziói, nem az utópiák felszentelt papja, de látja azt, ami megvan s tudja, hogy a politikusnak ezt a «megvant» kell tettekre lefordítania. Cselekvés-düh és történelmi intuición : ez Mirabeau és ez a politikus. Igaz, hogy meg lehetett venni, de csak az vehette meg, akinek a kívánsága úgyis az ő akarata irányába esett. (Orleans például nem tudta megvenni.) A politikus nem példakép. A politikusnak nem kell martirumot vállalnia a meggyőződéséért, mint a szellem emberének, aki igazságok mellett tesz tanúságot. A politikusnak cselekedetekben kell kifejeznie az élet irányváltozását. Mirabeau nem ideál, Mirabeau őstípus : a politikus őstípusa. Csakhogy a mi korunkra ép az jellemző, hogy jobban szereti az őstípusokat, mint az ideált. Az új politika levedli a mult század fennkölt képmutatását : őszintébb lesz, merészebb, gyermekibb.

A politikai érdeklődés példátlan apálya azt bizonyítja, hogy a tömegek kiábrándultak a mult század nagy szavaiból. Egyre gyakoribbak a «direkt akciók» : elszánt csoportok nyúlnak a hatalom után. Ki hiszi, hogy egy marék erőszakos ember, akármilyen ördögi cselszövással is ráteheti kezét a hatalomra, amíg a társadalom, mint politikai test fel nem bomlott. A direkt akciók azt jelentik, hogy a politikai öntudat szétesett s az emberek többé nem olyan kényesek a jogosság látszatára, mint a jog-fetisizmus századában.

A bolsevizmust Ortega ázsiai jelenségnek tartja, a fascizmus azonban már az új politikai felfogás betörése a politikába. A fascizmus nem akar törvényt lenni. A feketeingesek meg akarták menteni Olaszországot és félretolták a törvényt. De nemcsak hogy félretolták, azután sem helyezkedtek vissza semmiféle jog-alapra, hogy győztek. Sem a tradicionálisra, sem az emberire. A fascizmus tudatosan, tüntetően illegitim.

Sine ira et studio, írta Ortega a fascizmusról szóló cikke homlokára. Ő csak egy jelenség jellegét konstatálta. Megmutatta, milyen mélyen gyökerezik a korban s mennyire beleillik az ő kor-víziójába, de nem helyeselt neki. Ő egy új életérzést kísér végig minden jelentkezési formájában ; bizonyos, hogy benne is ez az új élet lobog, de nem állítja, hogy ez az új élet föltétlenül megváltja Európát. Sőt. Ortega épen nem optimista. Vessünk előre ennyit, nehogy a tanulmány zárkövetkeztetése csalódást okozzon. Talán nagyon is «ira et studio» ír ő. Szeretettel és kétségbeesve. Vallva és kételkedve.

6. Perspektivizmus és türelmesség.

Tizennégy kötet tanulmányt nem nagy öröm kivonatolni. Az ellenmondásokat, amelyeket a gondolkozó a szemünk láttára küszöbölt ki, nekünk retusálnunk kell. A retus nem mindig sikerül s ha sikerül is, nem a legszebbet sikkasztottuk-e el? Mi lehet jellemzőbb egy gondolkozóra, mint az a harc, amelyet a következetesség látszataért vív? Akik az irodalmi mű mögött mindig a szellem természetét keressük, mért választottuk itt behatolási résül a mondanivalót a jelleg helyett?

Talán mert érdekesebb s ez egyszer fontosabb is. Művelt ember számára páratlan élmény, ha kora szétszórt jelenségeit, a maga és mások életének az eredményeit egyetlen koordinátára látja átszámítva. Páratlan élmény, még ha nem is hisz az ilyen koordináták jogosultságában. Ortega kor-víziója olyan intellektuális remekmű, amelyre akkor is fel kell figyelni, ha csak remekmű.

Másrészt ez az Ortega Espectador is. Figyelő, aki kommentátori széljegyzetekbe rejtette líráját. Ha hozzá akarok férni az emberhez, ismernem kell a kommentárt. Mit akart, aki ilyennek látta a korát? Mi ennek a tolmácsolásnak az érzelmi magja? A versírót szívesebben közelítem meg a rímein, mint a gondolatain át. A rím leleplezőbb, mint a gondolat. A filozófus azonban az az író, aki a gondolataival is eláruhajtja magát.

Mi Ortega kor-víziójának a valódi értelme?

Ortega nem szereti a koncerttermeket. Természetes dolog az, hogy három órán át csak zenét hallgassak? De ha egy nyitvafeledt ablakon át hegedűszó csap ki az elhagyott sétaútra, Ortega is megőrül. A zene nem foglalhatja le a figyelem egész látóterét, meg kell húzódnia egy sarkában. A zenének ez a lefokozása meglepő, de maga a visszaméretező hajlam rendkívül jellemző Ortégára. Minden dolognak megvan a mérete, amelyen nem nőhet túl. A művészet legyen művészet s ne akarjon minden lenni. A tudomány maradjon teória s érezze, hogy minden igazsága metaforák lábujjhegyén lebeg. A politikus pedig ne hitesse el magával, hogy ő az emberi jogok minden erkölccsel megkent főpapja, hanem elégedjék meg azzal, ha cselekedetei a kor-érzések okos tett-átírásai. Minden foglalkozásnak megvannak a határai, amelyeket tisztelnie kell.

Nyilvánvaló, hogy a hatásköröknek ez a megszorítása egy idegen hegemónia javára történt. A művészet azért legyen csak művészet, a tudomány csak tudomány, a politika csak politika, mert van valami, ami több művészetnél, tudománynál, politikánál. Hajdan korlátlanságra törő, ellenséges országok húzódnak meg békés határaik mögött s tiszteljék az urat, aki fölébük került. Az egykori birodalmak tartományokká süllyedtek s megszorított jogaikra egy új császárság építette rá jogkörét.

Ortega szerint minden szellemi tevékenység végső határkiszabója és aránybaállítója: az élet. Semmi sem nőhet a saját törvényei szerint határtalanná: nem nőhet az élet nyakára; mindegyiknek be kell érnie azzal, amit az élet megenged neki. Értelmem, érzés, akarat hasznosak, amíg az élet kimérte kvótát tisztelik, de haszontalanok, ha a kvótán túl emelik igényeiket. Ortega az «élés művészetét» tekinti a jövő művészetének. Nem tagadja, hogy minden élettevékenységünknek az arányos tökéletesítését többre becsülné a költészetnél vagy a festészetnél. A tudományban is a szellem elevenségét, az örökös problémaforgató kedvet, az intellektuális vitalitást becsüli. Az ő politikusa az életből s ne az utópiából merítsen tettehez jogot. Nemcsak hatáskörükbe

szorította vissza a szellemi tevékenységeket, de azt is megkövetelte, hogy az élethez alkalmazkodjanak. A gyerek azért lett az ő századának a szimbóluma, mert kötetlenebb benne az élet. Ráció, kötelesség, méltóság még nem igazta le. Az ő huszadik százada : az élet-tisztelet százada.

Főműve, az El tema de nuestro tiempo a megismerés új elméletét vázolja fel. Ez az új ismeretelmélet voltaképp nagy idomítási kísérlet : az értelmet akarja az élethez idomítani. Az értelem természeténél fogva türelmetlen. Egy elvre akarja visszavezetni a jelenségeket, az élet azonban a dolgok millióféle változatában lüktet. Ortega a millió valóság pártjára kel az unifikáló értelemmel szemben. Ismeretelméletével arra kényszeríti az értelmet, hogy ő is millióféle legyen, akár az élet.

Nincs értelme a régi racionalista-relativista «vagy-vagy»-nak. A racionalizmus azt mondta : a világban egy biztos valóság van : a gondolkozás ; az értelem a legfőbb törvényhozó. Amit az értelem igaznak ismer el, az az igaz. A relativizmus visszafejesel : az értelem sem csalhatatlan. Az értelem is biológiai termék. Minden értelem más s minden értelemben más igazság tükröződik. Nincs igazság vagy ha már kell a szó : az az igazság, amit annak tartunk. A relativizmus a racionalizmus fonákja. Ha hiszek abban, hogy az értelem az egyetlen törvényhozó, kételkednem is kell benne. Racionalizmus és relativizmus ugyanannak a dilemmának a két ága. Mind a kettő arra a kérdésre felel : garantálja-e az értelem természete az igazságot? S mind a kettő türelmetlen, életellenes választ ad rá.

Ortega ki akarja küszöbölni ezt a meddő dilemmát. Van igazság, de az értelem nem *termi* az igazságot. Az értelem csak az igazság megközelítésére talál módszereket. Az értelem közvetítő rendszer, amelynek a segítségével az élet az igazságot megragadja. Az értelem ép ezért nem átkodhat meg még a magatermészetében sem. Idomulnia kell az elébe kerülő tényekhez. Ami nem azt jelenti, hogy nem ismerhetjük meg az igazságot. Sőt egyáltalán nincs is más igazság, mint amit megismerhetünk. Az értelmi megközelítés módja hozzátartozik az igazsághoz. A közvetítő rendszer az igazság lefejtethetetlen része.

Ortega igen egyszerű metaforára rakja rá az ő megismerés-elméletét. Többen állnak egy mező különböző pontjain. Mindenikük előtt más kép van, de ugyanaz a mező. Ami az egyiknek az orra előtt van, a másik halványan, elmosódva látja. Magát a mezőt csak az láthatná, aki az összes lehető mező-képeket valamiképpen integrálni tudná : Isten. Mi azonban a mezőt csak a helyzetünk adta perspektíva szerint láthatjuk. A perspektíva a mezőről lefejtethetetlen. Nincs egy abszolút perspektíva-mentes mező ; de az sem igaz, hogy minden mező-kép pusztán perspektíva. A perspektívák sokfélesége nem vall az igazság ellen, sőt ép ez a sokféleség az igazság garanciája.¹

Ha az élet a kör s a racionalizmus a körbe írható négyzet, a perspektívizmus az a nagyon sokoldalú szabályos sokszög, amely a legjobban megközelíti a kört. Minden filozófia mögött valamiféle emberi igény áll. A perspektívizmus helyeselni akar az életnek. A relativizmus tagadó életforma, a perspektívizmus azonban igenlő. Az életnek akkor is igaza lehet, amikor a maga perspektívájában elfogult értelem azt hiszi, hogy nincs. Helyezkedj bele a megfelelő perspek-

¹ Szembetűnő a rokonság Ortega «perspektívizmusa» és az Einstein-elmélet közt. Az Einstein-elmélet a fizikai perspektívizmus elmélete, míg a perspektívizmus a filozófia Einstein-elmélete. Ami nem azt jelenti, hogy Ortega az Einstein-elméletet átvette s általánosította. A perspektívizmusról szóló első cikk épúgy 1916-ban jelent meg, mint Einstein első közleményei. Mindenesetre meglepő adat Ortega kor-felfogása mellett !

tívába s a te értelmed is fölfedezheti benne az igazságot. A perspektivizmus letompítja az igazság kizáró jellegét, de meghagyja igazságnak. A perspektivizmus a különféle igazságok fegyverszünete: felekezeti béke, türelem, amor intellectualis.

A szellem is sokféle akar lenni, mint az élet s ép ezért lemond arról a természetes ösztönéről, hogy csak egy megoldást fogadjon el igaznak. Sok igaz megoldás van. Igaz az, ami önmaga perspektíváján belül igaz. Minden állítás fölött önnön perspektívája íté.

Ezzel aztán túl is jutottunk a prizmán: az egy-fény széthasadt, ránk köszöntött az egyetemes spektralanalízis kora. A piros is fény, a kék is fény, mindenik más rezgésszámmal fény, de egyformán fény. A huszadik század szelleme belebolondult a szivárványba. Egyre jobb pszichológusok leszünk és egyre rosszabb logikusok.

Hány hasonló jelenséget idézhetnék a szellemi élet minden teréről. Az orvostudomány legfiatalabb ága az alkattan azt tanítja, hogy minden ember más alkat s nemcsak az élete, de betegsége is csak a saját alkata perspektívájában ítéhető meg. A biológiát, az egy-élet tudományát fölváltja a konstitúciós-tan, a szivárvány-tudomány. Ugyanezt vallják a pszichológusok: minden elme külön csomó, külön kell kibogozni. A történelem «korok» vizsgálatára rendezkedik be. Minden kor eszmék és értékek új hierarchiája. Minden kor csak a saját értékítélete szerint, a tulajdon perspektívájában méltatható. A történész-kedés a perspektívák ingyenc-gyönyöre lesz. Hasonló jelenségeket idézhetnék a fejlődéstan, néprajz, nyelvészet köréből. Amikor az irodalmi műfajok rohamosan hanyatlanak, a kritika: az irodalmi perspektívák művészeté íme, vezérműfaj lesz. Einstein elmélete a fizika, Ortega a filozófia nyelvén fogalmazza meg a kornak ezt a fénytörő, egység-bontó hajlamát. A kortól távol áll minden fanatizmus. Nemcsak hogy türelmes, de tüntet a türelmével. A tarka életet nemcsak mint életet, de mint tarkaságot is igazolja.

Fiatalos vonás a türelmesség? Azt hallottuk, hogy a huszadik század vissza fogja fiatalítani az emberiséget. Gyermekszázad egy komoly század után. Ugyanakkor azonban türelmes is, mindenáron türelmes. Türelmesek-e a fiatalok? Fiatalok öröme-e a perspektíva-inyenckedés? Fiatalok tudománya az archeológia?

Ellenmondáshoz értünk, amely előtt meg kell állanunk.

7. A «puerilidad» szó két értelme.

Ne örüljünk, nem mi értük rajt Ortégát ezen az ellenmondáson. Ez az ellenmondás nagyon is tudatos. Ha elfogadjuk az idézett tételt: irónikus az az állítás, amely önmagának a tagadása is, úgy ez az ellenmondás Ortega ironiája.

Ha csak egy-két tanulmányát olvasod: felpezsdülsz. Hiszen te is fölfigyeltél a kommentált jelenségekre. Ki nem látja, hogy a műélvezés egyre képmutatóbb s a művészet önmagát emészti meg. A tudományban te is felfedezted a nomenklaturával kendőzött lírát s az ellenmondó hajlamot. Te is tudod, hogy a tömegek elkedvetlenedtek a politikától s a szüretelő kalandorok számára országok kínálkoznak szülőhegyül. Tudtad és talán felsóhajtottál: rosszkor születtem. De itt van ez a spanyol és ennek a sok elkedvetlenítő jelenségnek egy vidám közös okot ad: a világ meg akar fiatalodni. Belebujik a folyamatokba s belülről helyettük érvelve magyarázza, hogy milyen szabad, őszinte, merész század virradt rád, költőre, tudósra, politikusra. Fiatalság, gyerekiség: bűvés

szavak s te fölemeled a fejszét, hogy megöld magadban a komoly századot. Ha sóhajtottál, bizonyára nagyon sok tizenkilencedik század lappang benned. Irtsd ki s nézz századod hetyke mosolyával a tények szemébe.

A vidámságnak ez a ragálya azonban csak addig tart, amíg Ortégát igazán meg nem ismered. A harmincéves Ortega talán nemcsak a dialektikáját állította a tények mögé, hanem a hitét is. A negyvenéves Ortega azonban gyógyíthatatlan sötételátó, aki alig gondolkozik jobban az európai kultúráról, mint az Untergang prófétái. Talán a tudományban, különösen a történelemben és a filozófiában még várható valami, művészetnek és politikának azonban jóidőre befellegzett. A neoklasszicizmus egy romantikus kor után frivolitás. Az Einstein végessé zárt világa Newton végtelen világa után világ-csonk. Az új politika a barbárság felé vezet. Mondatok, amelyek egy-egy tanulmány végén szinte brutális váratlanul rántják ki az asztalterítőt a szépen felrakott tálak és üvegek alól. Ortega nem tagadhatja meg magában százada fiát s a század imperatívuszát, amelyet olyan állhatatosan keresett. Pompásan fogalmazza meg százada érveit, amelyek az ő gondolkozása előtt egyedül helytállóak. Ugyanakkor azonban Ortega, a történész, látja, hogy ezek az érvek hová vezetnek. A történelem rosszalása állandóan föl-fölcillan a tulajdon meggyőző érvei alól. A kor fia vagyok, kénytelen vagyok a korom eszejárását követni, de tudom, hogy mit tartsak erről a korról. Ó, farizeus tizenkilencedik század, te hatalmas! hová ragadja az embert az őszinteség.

Ortega kiábrándult szellem. Amit a tizenkilencedik században gyűlöl, az az élethez szükséges hazugság. Ez a hazugság kell, ha élni akarok. De ha egyszer látom, hogy hazugság, mégis csak belerugok.

Ne tévesszen meg az ő élet-bálványozása. Az élet az ember utolsó istene. Amikor már minden istenét kizsigerelte, megmarad az élet, mint utolsó, mindent rendező elv. Erős korok nem beszélnek az életről, hanem kizsarolják. Csodákat és tébolyokat csiholnak belőle. A legképtelenebb erőszakot követik el rajta, tótágast állítják s kifordítják, mint rossz kabátot. És csodálatos, amíg így gázolják, pumpolják, addig az élet van, addig az élet bőségesen van Ortega szavával: az élet felszökő élet. Hanem, amikor az emberek észbekapnak: hü, atyafiak, kergessük fenébe az élet szipolyozóit, öljük meg az életgázoló utópiákat, iparkodjunk minél jobban alkalmazkodni az élethez, hogy minél több jusson belőle mindegyikünknek, akkor az élet kimerül, nem futja csodákra s tébolyokra, vigyázni kell rá, mint öreg embernek a hátralévő napjaira. Az utópia nem ellensége az életnek, hanem tajtékos föle. Az a népek életében, ami az egyénekében a vágy.

Az élet-imádat épolyan elaggási tünet, mint a kiábrándultság. A fiatal nem imádja az életet, hanem tékozolja. A kiábrándultnak azonban csak az élete maradt, igen kevés élete s ezt isteníti. A perspektivizmus az elaggottak filozófiája. Türelem, türelem, mindenkinek igaza lehet, ha hú a maga helyéhez. Az igazságok férjenek meg egymással s örüljenek, hogy élnek.

Amikor a férfi belátja, hogy úgysis hiába, nem válthatja be ifjúsága ígéretét, beáll egy pillanat, amelyben eldobja vállalkozását. Ha úgysis hiába, mit nyomjon ez a nyakamba varrt kötelesség. Bérleljünk csónakot, sütkérezzünk tavak napsütésén, másszunk hegyet s hollariozzunk bele az erdők fülelő mélyébe: éljünk, amíg lehet. Ez az a pillanat, amelyben az ember megöregedett s ez az a pillanat, amelyben azt hiszi, hogy megfiatalodott. Ortega, aki olyan sűrűn használja a «puerilidad» szót, ennek a pillanatnak a filozófusa.

8. A jelen történése.

Nem túloztunk? Mi értelme, ha visszafordítjuk a metaforát? Rásüthetjük a «gyermek»-korra, hogy «második gyermekkor», de vajjon annyira tökéletes a hasonlóság kultúrák és emberek életive közt, hogy az egyiket a másikkal helyettesíthetjük? Úgy érezzük, hogy a színváltó Ortega, a metaforák nagy csereberélője, egyik-másik metaforájában nagyon is megrögzött. Mint aféle történeti filozófus, túl nagy összefüggésekben nézi népek és kultúrák életét. Minél jobb pedagógus valaki, annál kisebb a hitele. A túlságosan világos sémákban az ember nem érzi az apró tények feszenkedését.

Mi, ha meg is mutattuk, hogy milyen könnyen felbillenthető a «puerilidad» szó, nem tartunk ki a megfordított metafora mellett. Öreg a korunk vagy fiatal, emelkedő vagy hanyatló: mi a jelen nem merjük multnak látni. Nem vagyunk a jelen történései.

A jelen az ember drága kincse. Drága, mint a szabadakarat. Legnagyobb erőnről: az erőfeszítés érdemességéről mondunk le, ha a jelen odaajándékozuk a történelem távlatának. Praesens perfectumban nem lehet nagy dolgot csinálni. A komikum-érzék is fölkel a «jelen történése» cím ellen. Érzi, hogy itt valaki az élő nézi úgy, ahogy a holtakat szokás. Az élő azonban mindjárt fölugrik és orronüti. A jelen történése boncleletet akar fölvenni, ahol csak kopogtatni, hallgatózni szabad.

Mindenki iparkodik tájékozódni a maga korában: ez igaz. Csakhogy a magam korát nem úgy kell megértenem, mint Periklését. A jelenben lelkese-désemhez keresek rózsát, erőm áttöréséhez rést. A jelenért figyelem, hogy hozzáadhassam magam, személyes bátorsággal eldöntsem a csatát. Periklés korát szemlélni akarom. Egy elhitt jóslat megölheti a hiszékenyt. A túlságosan kielemezett kor-imperatívuszok megbéníthatják a babonás kort.

A történelem gyönyörű tudomány, de féken kell tartani. Különösen vigyázzunk két fattyára: a történelmi valószínűség-számításra s a jelenre erőszakolt történelmi analógiákra. «A feudalizmust a kapitalizmus követte, a kapitalizmust csak a szocializmus követheti» mondta a történelmi valószínűségi számítás. «A mi korunk művészetromboló tudománya a végokok felé fordult, erkölce fittyet hány a jognak. Az ilyen kor fiatalos vagy öreges, megújhódó vagy hanyatló kor», mondja a történelmi analogizmus. A történelmi valószínűségi számítás a fejlődés erőszakitétele a jelenen, az analogizmus a jellegé.

A tévedés ott van, hogy a jelen nem kor, nem úgy kor, ahogy a történészek használják a kor szót. A tizenkilencedik század is csak annyira kezd kor lenni, amennyire az indulatainktól távolodik. Az eldőlt csata már sematizálható, az álló csatában azonban minden dobos külön számít. A huszadik századot hagyjuk csak meg az idő tenyészkúpjának. Kiszámíthatatlan, hogy ebből a kútból miféle gyökerek erednek. A jelen az látja jól, aki káotikusnak és sematizálhatatlannak látja. A történelemnek tisztelnie kell a jelen teremtő közelét. Leghelyesebb volna egy jelen kutató tudományt csinálni, amelynek a módszere a történelem módszerének a fordítottja volna. Talán van is ilyen tudomány: az igazi kritika...

Páratlan élvezet Ortega horizontokkal játszó tanulmányait olvasni, ezt a módszer-hibát azonban minden állításából diszkontálni kell. Egyetlen erős indulatodat, hiedelmedet se add föl csak azért, hogy «korod imperativus»-ával összhangban maradj.

Németh László.